

OLAMNING LISONIY VA BADIY MANZARASIGA OID NAZARIY QARASHLAR

Azizova Nafruza Esanboyevna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrasi v.b.dotsenti

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti (O'zDJTU)

E-mail: azizovanafruz@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada olamning lisoniy va badiiy manzarasi nazariyasining lingvistik hamda lingvokulturologik asoslari yoritilgan. Olamning lisoniy manzarasi insonning borliqni idrok etishi, konseptuallashtirishi va til birliklari orqali ifodalashi natijasida shakllanuvchi milliy-madaniy model sifatida tahlil qilinadi. Olamning badiiy manzarasi esa borliqning ijodkor tomonidan individual-estetik idrok etilishi va badiiy obraz, metafora hamda boshqa tasviriy vositalar yordamida qayta yaratilishi bilan izohlanadi. Shuningdek, lisoniy va badiiy manzaraning o'zaro munosabati antropotsentrizm, milliy-madaniy o'ziga xoslik va interdisiplinar yondashuv asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijalari lisoniy va badiiy manzarani qiyosiy, kognitiv hamda lingvokulturologik jihatdan o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: olam manzarasi, lisoniy manzara, badiiy manzara, konsept, konseptuallashtirish, antropotsentrizm, lingvokulturologiya, badiiy obraz, metafora.

Annotation. This article examines the theoretical foundations of the linguistic and artistic worldview. The linguistic worldview is considered a culturally and nationally specific model of reality formed through human perception, conceptualization and verbalization. The artistic worldview represents the individual and aesthetic interpretation of reality by a writer and is constructed through artistic images, metaphors and other expressive means. The article also analyzes the relationship between linguistic and artistic worldviews from anthropocentric, national-cultural and interdisciplinary perspectives. The findings demonstrate the importance of comparative, cognitive and linguocultural approaches to the study of linguistic and artistic representations of reality.

Keywords: worldview, linguistic worldview, artistic worldview, concept, conceptualization, anthropocentrism, linguoculturology, artistic image, metaphor.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы языковой и художественной картины мира. Языковая картина мира

рассматривается как национально-культурная модель действительности, формирующаяся в процессе восприятия, концептуализации и вербализации мира человеком. Художественная картина мира представляет собой индивидуально-эстетическую интерпретацию действительности автором и создаётся посредством художественных образов, метафор и других выразительных средств. Особое внимание уделяется взаимосвязи языковой и художественной картин мира с позиций антропоцентрического, национально-культурного и междисциплинарного подходов.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, художественная картина мира, концепт, концептуализация, антропоцентризм, лингвокультурология, художественный образ, метафора.

Olamning lisoniy va badiiy manzarasi nazariyasi zamonaviy tilshunoslik hamda adabiyotshunoslikning til, tafakkur, madaniyat va inson omili o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga yo'naltirilgan muhim yo'nalishlaridan biridir. Inson borliqni shunchaki kuzatuvchi sifatida qabul qilmaydi, balki uni idrok etadi, anglaydi, konseptuallashtiradi, baholaydi va muayyan belgilar tizimi orqali ifodalaydi. Shu jarayonda inson ongida olam haqidagi yaxlit tasavvur shakllanadi. Mazkur tasavvur til vositalari orqali lisoniy, ijodiy tafakkur vositasida esa badiiy manzaraga aylanadi.

“Olam manzarasi” tushunchasi insonning borliq haqidagi bilimlari, tasavvurlari, qarashlari va baholarining tizimli ifodasini anglatadi. Ushbu tushuncha inson va tashqi olam o'rtasidagi munosabatni anglashda muhim nazariy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Insonning olam haqidagi tasavvuri uning individual tajribasi bilangina emas, balki u mansub bo'lgan xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va tili bilan ham belgilanadi. Shu sababli turli xalqlar vakillarining bir xil borliq hodisalarini turlicha nomlashi, tasniflashi va baholashi tabiiy hodisa hisoblanadi.

Olam manzarasi tushunchasini izohlashda, avvalo, konseptual manzara va lisoniy manzara o'rtasidagi munosabatni aniqlash zarur. Konseptual manzara inson tafakkurida shakllangan bilim, tushuncha va tasavvurlarning umumiy tizimini tashkil etadi. Lisoniy manzara esa ushbu konseptual mazmunning muayyan til birliklari orqali verbal namoyon bo'lishidir. Demak, konseptual manzara inson ongidagi umumiy bilimlar tizimini ifodalasa, lisoniy manzara uning til orqali obyektivlashgan shakli sifatida qaraladi [Kubryakova, 2004: 35].

Tilning borliqni aks ettirishdagi o'rni uzoq tarixiy davrdan buyon tilshunoslikning muhim masalalaridan biri bo'lib kelgan. V. fon Gumboldt til va

xalqning dunyoni anglash usuli o'rtasidagi bog'liqlikni alohida ta'kidlab, tilning o'ziga xos ichki shakli borligini qayd etadi. Uning qarashlariga ko'ra, turli tillar borliqni aynan bir xil tarzda ifodalamaydi, chunki har bir til muayyan xalqning tarixiy va madaniy tajribasi bilan bog'liq holda shakllanadi [Gumboldt, 1984: 68]. Mazkur qarashlar keyinchalik lisoniy manzara nazariyasining shakllanishi uchun muhim nazariy asoslardan biriga aylandi.

Lisoniy manzaraning asosiy xususiyatlaridan biri uning antropotsentrik xarakteridir. Antropotsentrik yondashuv til hodisalarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganishni nazarda tutadi. Inson borliqni nomlashda, tasniflashda va baholashda o'zining tajribasi, ehtiyojlari va qadriyatlaridan kelib chiqadi. Shuning uchun til birliklarining semantik tuzilishida insonning olamga bo'lgan munosabati ham aks etadi. Ayniqsa, insonning jismoniy holati, hissiyoti, aqliy faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qarashlarini ifodalovchi birliklar antropotsentrik xususiyatni yaqqol namoyon etadi [Xudoyberganova, 2013: 27].

Lisoniy manzaraning milliy-madaniy xususiyati ham alohida e'tiborga loyiq. Til xalqning tarixiy xotirasi va madaniy tajribasini o'zida saqlaydi. Muayyan xalq uchun muhim bo'lgan tushunchalar, qadriyatlar va munosabatlar til birliklarida turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. V.A. Maslova lingvokulturologik tadqiqotlarda til birliklarida mujassamlangan milliy-madaniy mazmunni aniqlash zarurligini ta'kidlaydi [Maslova, 2001: 32].

Olamning badiiy manzarasi lisoniy manzaraga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Badiiy manzara obyektiv borliqning ijodkor tomonidan individual-estetik jihatdan qayta idrok etilishi va badiiy matnda qayta yaratilishi natijasida shakllanadi. Yozuvchi yoki shoir mavjud til vositalaridan foydalanib, voqelikning o'ziga xos obrazli modelini yaratadi. Shu sababli badiiy manzara umumxalq til tajribasiga tayansa-da, muayyan ijodkorning dunyoqarashi, estetik qarashlari va individual uslubini ham aks ettiradi.

Badiiy manzaraning shakllanishida badiiy obraz markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Badiiy obraz orqali real borliq hodisasi oddiy nominativ ifodadan chiqib, estetik va emotsional mazmun kasb etadi. Masalan, tabiat hodisalari badiiy matnda nafaqat obyektiv voqelikning bir qismi, balki qahramonning ruhiy holatini ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunda obyektiv hodisa subyektiv-estetik mazmun bilan boyiydi va badiiy manzaraning tarkibiy qismiga aylanadi.

Metafora ham badiiy manzarani shakllantiruvchi muhim vositalardan biridir. G. Lakoff va M. Johnson metaforani inson tafakkurining muhim mexanizmi sifatida baholab, uning kundalik fikrlash va nutq faoliyatidagi rolini ko'rsatadi [Lakoff, Johnson, 1980: 3]. Badiiy matnda metafora orqali abstrakt tushunchalar konkret obrazlar yordamida ifodalanadi. Natijada o'quvchi voqelikni faqat mantiqiy jihatdan emas, balki obrazli va hissiy-estetik jihatdan ham idrok etadi.

Badiiy manzara tarkibida milliy-madaniy komponent ham muhim o'rin tutadi. Ijodkor o'z asarini yaratishda muayyan xalqning tilidan, madaniyatidan, urf-odatlaridan, tarixiy xotirasidan va qadriyatlaridan foydalanadi. Shu sababli badiiy asarda qo'llangan ayrim so'z, ibora, maqol yoki ramz oddiy lug'aviy ma'nodan tashqari milliy-madaniy mazmunni ham ifodalashi mumkin. A. Wierzbicka madaniyatga xos asosiy tushunchalarni tilda ifodalovchi birliklarni tadqiq etish orqali xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini aniqlash mumkinligini ko'rsatadi [Wierzbicka, 1997: 15].

Lisoniy va badiiy manzara o'rtasidagi munosabatni bir tomonlama bog'liqlik sifatida talqin qilish yetarli emas. Ular bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro ta'sir qiluvchi hodisalardir. Lisoniy manzara jamiyatning borliq haqidagi umumiy tasavvurlarini til tizimida mustahkamlaydi. Badiiy manzara esa ushbu umumiy tasavvurlarni individual ijodkorning estetik dunyoqarashi asosida qayta talqin qiladi. Shunday qilib, badiiy manzara lisoniy manzaraning tayyor nusxasi emas, balki uning ijodiy transformatsiyasi hisoblanadi.

Mazkur munosabatni quyidagi ketma-ketlikda ifodalash mumkin: obyektiv borliq → inson idroki → konseptuallashtirish → lisoniy ifodalash → badiiy talqin → badiiy manzara. Ushbu jarayonda inson markaziy subyekt sifatida namoyon bo'ladi. U borliqni idrok etadi, uni muayyan tushunchalar asosida tartibga soladi, til orqali nomlaydi va badiiy tafakkur orqali unga estetik mazmun beradi. Shu sababli lisoniy va badiiy manzara nazariyasining markazida inson omili turadi.

Lisoniy va badiiy manzaraning o'zaro munosabatini tadqiq etishda frazeologik va paremiologik birliklar ham muhim material hisoblanadi. Frazologizmlar va maqollar xalqning uzoq tarixiy tajribasi, hayotiy kuzatuvlari va qadriyatlarini mujassamlashtiradi. Ular badiiy matn tarkibida qo'llanganda esa yangi kontekstual va estetik ma'no kasb etishi mumkin. Demak, umumxalq tiliga mansub birlik badiiy matnda individual mualliflik talqini bilan boyitiladi.

Shuningdek, lisoniy va badiiy manzara tushunchalarini qiyosiy o'rganish ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida muhim ilmiy natijalarni berishi mumkin. Ikki tilda muayyan konseptlarning nomlanishi, ularning semantik

tuzilishi, metaforik ifodalanishi, frazeologik va paremiologik birliklarda aks etishi qiyoslanganda, umumiy va milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi. Bunday tadqiqotlar qiyosiy tilshunoslik va lingvokulturologiyaning nazariy masalalarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Mazkur nazariya tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Tarjimon bir tildagi badiiy matnni boshqa tilga o'girishda faqat so'zlarning lug'aviy ma'nosini emas, balki ular ifodalagan milliy-madaniy va estetik mazmunni ham hisobga olishi lozim. Ayniqsa, metafora, frazeologizm, ramz, maqol va boshqa obrazli birliklarni tarjima qilishda lisoniy manzara bilan badiiy manzaraning xususiyatlarini hisobga olish tarjimaning mazmuniy va estetik adekvatligini ta'minlashga yordam beradi.

Olamning lisoniy va badiiy manzarasi nazariyasi interdisiplinar xarakterga ega. Mazkur masala tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, adabiyotshunoslik, psixolingvistika va tarjimashunoslikning tutash nuqtasida o'rganilishi mumkin. Kognitiv tilshunoslik insonning borliqni qanday konseptuallashtirishini tushuntirsa, lingvokulturologiya ushbu konseptlarning milliy-madaniy mazmunini ochib beradi. Adabiyotshunoslik esa ularning badiiy matnda qanday obraz va estetik tizimga aylanishini tahlil qilish imkonini beradi [Croft, Cruse, 2004: 1].

Shu jihatdan olamning lisoniy va badiiy manzarasini tadqiq etishda kompleks metodologik yondashuv zarur. Bir tomondan, til birliklarining nominativ, semantik va konseptual xususiyatlari aniqlansa, ikkinchi tomondan, ularning milliy-madaniy va badiiy kontekstdagi funksiyasi tahlil qilinishi lozim. Bunday yondashuv lisoniy birlikning faqat shakliy tomonini emas, balki uning inson tafakkuri, madaniy tajribasi va estetik idrok bilan bog'liq jihatlarini ham ochib beradi.

Nazariy jihatdan lisoniy va badiiy manzara o'rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, lisoniy manzara ko'proq muayyan til jamoasining umumlashgan tajribasini ifodalasa, badiiy manzara muayyan ijodkorning individual-estetik tajribasini namoyon qiladi. Biroq badiiy manzara lisoniy va milliy-madaniy asosdan tashqarida shakllanmaydi. U mavjud til imkoniyatlari, madaniy kodlar va xalqning konseptual tajribasidan foydalanib, ularga yangi individual mazmun yuklaydi.

Shu asosda olamning lisoniy va badiiy manzarasini o'rganishda bir qator ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Birinchidan, lisoniy manzarani tadqiq etishda til birliklarining semantik mazmuni bilan bir qatorda ularning

milliy-madaniy va konseptual komponentlarini aniqlash zarur. Ikkinchidan, badiiy manzarani tahlil qilishda muallifning individual dunyoqarashi, badiiy obrazlar tizimi, metaforalar va lingvopragmatik vositalar kompleks o'rganilishi lozim. Uchinchidan, ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida muayyan konseptlarning lisoniy va badiiy ifodasini qiyosiy tadqiq etish maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, mazkur nazariy yondashuvlardan tarjima amaliyoti va xorijiy til ta'limida foydalanish mumkin.

Shunday qilib olamning lisoniy va badiiy manzarasi nazariyasi insonning borliqni anglash, konseptuallashtirish va ifodalash jarayonlarini yaxlit tizim sifatida tadqiq etish imkonini beradi. Lisoniy manzara xalqning borliqni anglash va verbal ifodalash tajribasini aks ettirsa, badiiy manzara ushbu tajribaning ijodkor tafakkurida individual-estetik qayta ishlanishi natijasida yuzaga keladi. Ularning o'zaro munosabati antropotsentrizm, milliy-madaniy o'ziga xoslik va interdisiplinar yondashuv asosida tushuntirilishi mumkin. Mazkur nazariyani ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy o'rganish esa til, tafakkur, madaniyat va badiiy ijodning o'zaro aloqadorligini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Croft W., Cruse D.A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / пер. с нем.; под ред., с предисл. и примеч. Г.В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с. – (Языковеды мира).
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / отв. ред. Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
6. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
8. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press, 1997. – 317 p.

9. Худойберганава Д.С. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
10. Azizova N.E. A Cross-Cultural Linguistic Study of the “Human” Concept Amid National and Global Value Transformations // *Universal Journal of Law, Finance and Applied Sciences*. – Vol. 4, Issue 33. – 2026. – P. 50–53.
11. Azizova N.E. The Cultural and Cognitive Analysis of Somatic Phraseological Units (Based on Uzbek and English Languages) // *Nomutaxassis tinglovchi, talaba va kursantlarga chet tilini o'qitish metodikasi: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. – Toshkent, 2025. – B. 58–63.